

BRIBIR (*VARVARIA*) U ANTICI

Tema, kako glasi u naslovu i kako je najavljena u programu ovoga Kolokvija, ne može se, naravno, obraditi ni sumarno u kratkom vremenu koje nam stoji na raspolaganju. Mislim da će biti najbolje ako se pretežno ograničim samo na jedan problem iz sklopa te opsežne i zanimljive materije, na samo pitanje urbanizacije stare ilirskoliburnske Varvarije. Naime, kad bi se htjelo s nekoliko riječi formulirati primarni cilj arheoloških istraživanja na Bribirskoj glavici, ukoliko se to odnosi na antiku, on bi se mogao izraziti pitanjem: kako je i kada bila pretvorena autohtona ilirskoliburnska gradina u grad antičkorimskog tipa. Dati konačan odgovor na to pitanje još uvijek nije lako. A njegova naučna vrijednost prelazi okvire same Varvarije, jer je općenito pitanje nadživljavanja i kontinuiteta pojedinih autohtonih naselja za nas od izvanredno velika značenja, kraj tako oskudnih podataka kojima raspolazemo. Sve što se odnosi na tu problematiku, arheologija sama neće moći riješiti. Ali ona će bez sumnje, i ovdje na Bribiru kao i na drugim lokalitetima u Liburniji i izvan nje, dati niz konkretnih materijalnih podataka, bez kojih bi vijesti i pisana izvorna građa iz antičke literarne tradicije, ionako veoma oskudna, ostala gotovo apstraktna. U razmatranju gore navedene teme poslužiti ćemo se i jednima i drugima.

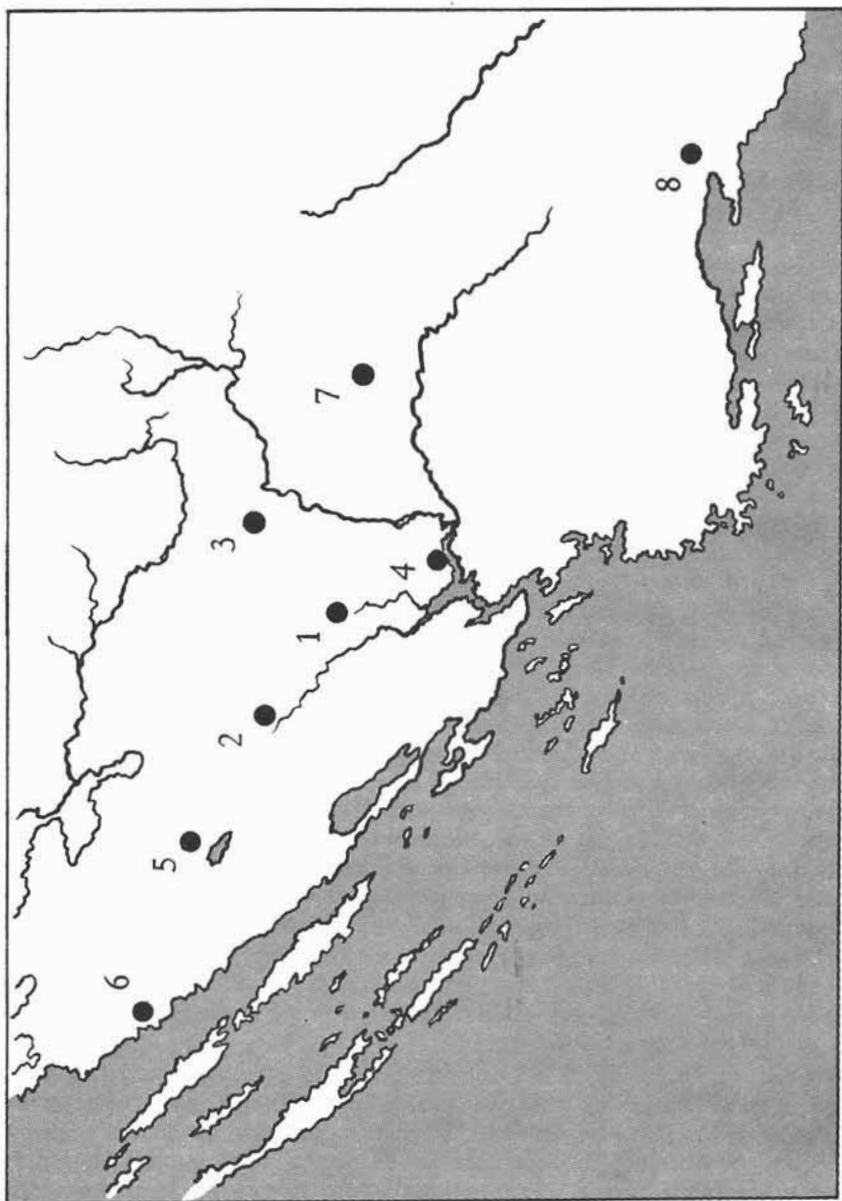
U predrimsko doba liburnska *Varvaria* je živjela u kontinuitetu, sve tamo od eneolitika, životom prahistorijske gradine. I samo njezino ime ukazuje na postanje koje se može smjestiti u predilirski period. Po svom smještaju, prostranstvu i ulozi ona se može svrstati u red nekih drugih gradina, kao što su bile Nadin (liburnski *Nedinum*), Karin (liburnski *Corinium*), današnje Podgrađe kod Benkovca (stara *Asseria*), Cvijina gradina kod Obrovca (stare *Clambetae*) i druge. To su one najistaknutije, koje su i u rimsko doba imale vodeću ulogu u liburnskom etničkom sklopu. Međutim, slika rasprostranjenosti gradina antičke Liburnije danas, nakon istraživanja i rekognosciranja na području sjeverne Dalmacije, neusporedivo je jasnija negoli prije desetak godina. Do

sada je registrirano na desetke ranije neuočenih manjih i većih gradina po Ravnim kotarima, po Bukovici i po otocima zadarskog arhipelaga, pa su nam danas podaci W. Buttlera u tom pogledu neažurni i nekompletni. S dosta sigurnosti može se utvrditi bar to da je gradina kao tip naselja predstavljala u Liburniji (osim uz samu morsku obalu) gotovo jedinu varijantu pravog naselja sve do nastupa rimske vladavine u tim krajevima. Ali, kao i svaku pojavu, kao i svaku arheološku kategoriju, i gradine treba sistematizirati, ne samo kao konkretne materijalne dokumente nego i kao sociološku kategoriju. Da bismo to mogli utvrditi, pomoći će nam arheološka facies pojedine gradine i podaci koji se susreću u djelima antičkih pisaca. Oni veoma često fiksiraju situaciju koja je zatečena iz predrimskog vremena, pa nam na taj način omogućuju da izvršimo prilično pouzdanu retrospekciju i rekonstrukciju stanja koje je vladalo prije rimske okupacije. Kako se može zaključiti iz podataka što ih pružaju pisani izvori, samo neke od mnogobrojnih liburnskih gradina imale su značajniju ulogu u liburnskom etnosu. Među njima posebno se ističe upravo Varvarija. Proces koji je doveo do isticanja pojedinih centara može se utvrditi u općim crtama. Slabljenjem rodovskih veza i zajednica i uopće društvenih organizama kojima je temelj bilo krvno srodstvo, izdvajanjem aristokracije u pojedinim zajednicama, razvijanjem čitave društvene zajednice na jedan viši stupanj organizacije, pojedine gradine, zahvaljujući svom položaju i ulozi, stekle su vodeću ulogu na određenom teritoriju. One su, rekli bismo, postale u neku ruku naselja hegemoni unutar relativno dosta prostranih područja, pa su druge gradine i sva ostala naselja s tih istih područja došla u veću ili manju zavisnost od njih. Još u toku željeznog doba te istaknute gradine postale su centrima većih teritorijalnih zajednica, koje su bile vezane zajedničkim ekonomskim, političkim, upravnim i kulturnim vezama, na teritoriju koji je bio oštro delimitiran prema susjednim zajednicama. To su zapravo male »državice« za sebe, koje ponekad vode i male ratove sa susjednim zajednicama, osobito kad je dolazio u pitanje integritet teritorija pojedinih općina i njihovih međaša. Odjeci tih sporova susreću se još u rano rimsko doba. U tome se sastoje poznate svađe pojedinih općinskih zajednica što su dokumentirane u natpisima, kao: *inter Ortoplinos et Parentinos, inter Asseriates et Alveriates, inter Neditas et Corinienses* i dr. Liburnske općine, općenito i pojedinačno, spominju izvori, posebno Plinije, a i natpisi. Za taj pojam oni donose termin *civitas*. Plinije kaže da ih je u Liburna bilo četrnaest. Izvan svake je sumnje da je jedna od njih bila i *Varvaria*. Kakav je inače bio odnos između tih liburnskih zajednica, ne može se posve pouzdano utvrditi. Vjerojatno se radi o labavim savezima tih općina, koji su mogli doći do većeg izražaja kad je prijetila opasnost izvana, bilo od strane Rima, bilo od susjednih plemena. Jamačno je do takve solidarnosti došlo u poznatom sukobu sukobu Liburna s Dalmatima, koji su im oteli grad Promonu, južno od Krke, o čemu podatke donosi Apijan. Isto tako moramo pretpostaviti da su takvi savezi dobro funkcionirali i u provođenju famozne piraterije po Jadranu, koja je na klasičke pisce ostavila velik dojam. Iz

tih akcija ne smiju se isključiti ni stanovnici varvarinske općine (*Varvarini*), jer su njihove međe sezale sve do mora, kako će se vidjeti. Svakako ostaje činjenica da Liburni nisu nikada uspjeli stvoriti zajedničku državu, pa bismo njihovu plemensku organizaciju mogli usporediti s poznatom konfederacijom etruščanskih gradova iz vremena prije nego što su došli pod rimsku vlast.

Varvarija je bila središte jedne od tih općina, vjerojatno po prostranstvu jedne od većih, ako ne i najveće, sudeći bar po situaciji kakvu susrećemo u prvo vrijeme rimske vladavine. Krajem Republike i u prvim decenijama Carstva nema u njezinu bližem susjedstvu nikakvog drugog istaknutog centra. *Scardona* (Skradin) još nema municipalne autonomije, iako je već za Augusta postala središtem sudbenog konventa za Japode i područje Liburna. Ona će taj status dobiti tek za Flavijevaca, sedamdesetih godina I stoljeća n. e. *Burnistae* (stanovnici područja stara *Burnuma*, Ivoševaca kod Kistanja) steći će konstituciju tek u II st. n. e. za cara Hadrijana, dok je jedna druga autohtona zajednica, stara *Alveria*, sa svojim stanovništvom (*Alveriates*) stekla tu prerogativu još kasnije, u dužem procesu prerastanja jedne *civitas* autohtonog karaktera u municipij rimskog tipa, pa se u natpisu i naziva *res publica*. Najbliži susjedni centar, koji je u najranije doba imao isti municipalni karakter kao i Varvarija, bila je stara *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca), udaljena oko 20 km na zapad od Bribira (sl. 1). Na istočnoj i jugoistočnoj strani rijeka Krka (*Titius flumen*) predstavljala je više ili manje stalnu granicu ne samo teritorija Varvarije, nego i liburnskog teritorija prema dalmatskim susjedima. Kažemo više ili manje jer ima potvrda da je ta granica oscilirala još u rano carsko doba. U jednom natpisu, nađenom s onu stranu Krke, blizu stare Promone (o koju su se, kako je navedeno, otimali Dalmati i Liburni) naden je natpis koji govori da su i s te strane rijeke bile *fines Varvarinorum*, tj. područje varvarinske općinske zajednice. Moramo, dakle, zaključiti da je ta autohtona zajednica zapremala prostrano područje, koje je na sjever prodiralo daleko u današnju Bukovicu, a prema jugu sve do morske obale (udaljene oko 20 km). I za ondašnje pojmove to je bio velik teritorij. Kao centar takve zajednice Varvarija je, prirodno, imala najveće šanse da se razvija i istakne u krugu ostalih naselja na tom području. Svi su stanovnici tog područja bili obuhvaćeni općim etnikom *Varvarini*: oni na bribirskoj Glavici kao i oni po manjim naseljima na području varvarinske *civitas*. U jednom natpisu iz Aserije navode se *omnes Asseriates* (u gen.) očito da bi se na taj način obuhvatili svi Aserijati, a ne samo stanovnici grada koji je bio središte općine.

Poznato je da Rimljani nisu bez veće nužde direktno zasijecali u autohtonu strukturu i organizaciju domaćih institucija, osim ako su bili u pitanju njihovi vitalni interesi. Naprotiv, poznato je da su poštovali nasljeđene tradicije i nastojali da ih uklope u svoj sistem, dajući im formalne atribute rimskih institucija. U tom svjetlu treba promatrati i činjenicu da su Varvarini, kako nas informira Plinije, dobili *ius Italicum*, ograničeno (italsko) građansko pravo, koje im je omogućilo da se

Sl. 1. Smještaj Varvarije u kontinentalnoj Liburniji: 1 *Varvaria* (Brihbir), 2 *Asseria* (Podgraje kod Benkovca), 3 *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja), 4 *Scardona* (Skradin), 5 *Nadinum* (Nadin), 6 *Iader* (Zadar), 7 *Rider* (Danilo kod Šibenika), 8 *Salona* (Solin).

koriste autonomijom sličnom onoj što su je imali i ostali municipaliteti: kolonije, municipiji rimskih građana i dr. Najvažniji od svega bio je imunitet, tj. oslobođenje od plaćanja tributa na isti način kao kod stanovništva tadašnje Italije (a to znači Italika južno od Rubikona). Isto pravo stekli su i *Transpadani* kad je njihova oblast došla u sastav Italije. Međutim, ovdje se u biti radi ipak prvenstveno o novoj formi. Jer nema sumnje da su Varvarini i prije toga imali svoje prvake, pripadnike domaće aristokracije, koji su bili na čelu autohtone zajednice, a koje su sada smijenili *III viri iure dicundo* (kasnije, kao i drugdje *duoviri*). Vjerojatno su imali i svoje vijeće, koje se sada konstituiralo kao vijeće dekuriona (*ordo decurionum*). Imali su stalež koji je obavljao obrede vezane za domaće kultove, koji je sada dobio naziv *sacerdotes* itd. Na taj način je jedna liburnska teritorijalna zajednica (općina) stekla atribute municipaliteta, prihvatila konstitucionalne forme rimskog tipa, što je u isti mah uvjetovalo i postepeno izjednačavanje s municipalitetima rimskih građana, tim prije što su magistrati te *civitas* ipso facto stjecali za sebe i svoje potomstvo i pravi civitet. Još uvijek je otvoreno pitanje kada je Varvarija (a i neki drugi centri antičke Liburnije) stekla *ius Italicum*? I drugo, ne manje važno pitanje, kako se moglo dogoditi da naselja izvan teritorija Italije dobiju takvu prerogativu, koja je bila pravo samo zajednica tadašnje Italije? O tome postoje mnogobrojna i veoma različita mišljenja. Još je W. Kubitshek u svoje vrijeme o tome pisao i predlagao vrijeme prokonzulata J. Cezara u Iliriku, dok je M. Abramić u novije vrijeme smatrao da su liburnski gradovi o kojima je riječ stekli municipalnu autonomiju sredinom I st. n. e., za cara Klaudija, pa da su stoga i bili većinom upisani u *tribus Claudia*. O tome su raspravljali Th. Momsen, Premerstein, Thomsen, Degrassi i dr. Za sada je sigurno to da su zaista neki centri Liburnije stekli *ius Italicum* (među njima i Varvarija, kako svjedoči Plinije), a da Liburnija ipak nikada nije bila sastavnim dijelom Italije, što su neki pretpostavljali da bi otklonili poteškoću u tumačenju kako su pojedini gradovi izvan Italije stekli italsko građansko pravo. O tome sam i ja raspravljao na drugom mjestu. Vratio sam se donekle starom Kubitschekovu mišljenju, ali s novom argumentacijom, odbijajući njegovu pretpostavku o pripadnosti Liburnije (ili njezina dijela) Italiji, što uostalom ni drugi historičari nisu bez rezerve prihvatili. Naime, vjerojatno je da su neke liburnske zajednice stekle to pravo u vrijeme prokonzulata J. Cezara, i to nakon završetka građanskog rata. To bi trebalo dovoditi u vezu s njegovim cjelokupnim nastojanjima da ovu provinciju (a pogotovu Liburniju, koja je u građanskom ratu odigrala važnu ulogu), dotada samo nominalno u vlasti Rima, čvršće veže uz rimsku vlast, bilo dovodenjem elemenata s rimskim građanskim pravom u centre na našoj obali (npr. *conventus civum Romanorum* u Saloni), bilo osnivanjem kolonija rimskih građana (*Salona*, vjerojatno i *Jader* – Zadar), bilo dodjeljivanjem italskog građanskog prava autohtonim zajednicama. To bi padalo u isto vrijeme kad je i *Transpadana* bila priključena Italiji i stekla isto pravo, pa je ta vremenska podudarnost zajelo i uvjetovala pojavu da su ona (*Transpadana*), Histria (Istra, od

Augusta deseta regija Italije) i *Liburnia* imale zajedničku prokuratelu *alimentorum*, koju inače nemaju provincije, već samo stanovnici metropole. Kao potvrda ovakvom zaključku poslužio mi je, pored ostaloga, i natpis koji ovdje donosim, naden u Burnumu, u kojem se spominje Tito Alije Saturnin, koji je obavljao funkciju najvišeg magistrata u staroj Varvariji kao *III vir iure dicundo* (sl. 2.). Odsustvo kvaturvirata u

Sl. 2. Nadgrobni spomenik posvećen T. Aliju Saturninu, dekurionu i kvatuorviru Varvarije

gradovima Liburnije služilo je protivnicima Kubitschekove teze da stjecanje italskog prava od strane liburnskih gradova smjeste u Cezarovo vrijeme. Naime, zajednice koje su tada stekle to pravo dobile su na čelo uprave kolegij kvatuorvira, kako svjedoči Ciceron. To je i inače kolegij karakterističan za gradove koji su u najranije doba rimske uprave stekli municipalnu konstituciju, dok su kolonije uvijek, i prije i kasnije,

imale duoviralni sistem, koji su kasnije, u doba Carstva, prihvatili svi municipaliteti, bez obzira na voje porijeklo. Prema tome, može se postaviti čvrsta teza da je Varvarija, kao i Aserija i neki drugi liburnski centri, stekla autonomiju pred kraj Republike.

Naravno, ovdje se ne radi samo o tome da se uže datira jedna historijska činjenica, mada je i to od velike važnosti. Sama činjenica da su pojedini liburnski gradovi, istaknutiji centri sa svojim zajednicama, dobili tako rano, već sredinom I st. prije n. e., municipalnu autonomiju, povlači za sobom niz posljedica i otvara mogućnost drugim zaključcima. Nema sumnje da su to pravo mogla steći samo ona naselja koja su već tada predstavljala nešto više od obične gradine, koja su se svojom fizionomijom i ulogom daleko izdvojila od ostalih naselja. Nekim rudimentima urbanog karaktera jamačno se Varvarija odlikovala i prije toga. Mislim da u tome leži jedan od glavnih razloga zašto se u Varvariji (kao uostalom i u Aseriji, u Nedinu, u Klambetama i drugdje) život nastavlja dalje na gradini, zašto ona ostaje i dalje centrom zajednice, zašto taj centar ne silazi u ravnicu, koja bi bila pogodnija za razvoj u smislu klasičnog urbanizma, nego upravo ovdje imamo primjer neprekinutog, pravog kontinuiteta, koji inače u ovom smislu nije tipičan za gradine. Naime, više-manje sve gradine su nastavile život i u antici, ali, ako se radi o središtu municipija, obično se ono formira podno gradine. S druge pak strane činjenica da je takvo naselje postalo centrom jednog municipalnog organizma u okviru rimske države povlači za sobom niz konsekvencija, a u prvom redu inauguriira proces urbanizacije naselja. Takvi procesi, ukoliko su se odvijali u kolonijama ili u municipijima, posebno u naseljima koja su se planirala i gradila na ravnome, nisu nepoznati ni na užem području Liburnije (primjer Zadra). Ali ovdje se radi zapravo o urbanizaciji jedne prahistorijske gradine, slično (ali ne potpuno) kao što je to bilo s antičkom Pulom, koja je osnutkom kolonije doživjela preobražaj od jednog histarskog kasteljera u grad rimskog tipa, u kojem su predrimski precedensi (uvjetovani samim prirodnim smještajem) uvjetovali i prilagođivanje klasičkih urbanističkih principa ranije zatečenoj autohtonoj situaciji. Ako je tako bilo u koloniji, koja pretpostavlja radikalnu etničku, kulturnu i urbanističku intervenciju osnivača, kudikamo je opravdanije tražiti retencije autohtonih elemenata u naselju koje je sačuvalo svoju etničku i kulturnu podlogu, a svoje autohtone institucije samo zaodjelo u ruho rimskog sistema. Jasno je u svakom slučaju da se početak intenzivnije urbanizacije ne može odvajati od tog prerastanja epihorske općine u municipalitet, pa prema tome i pojavu nekih osnovnih urbanih elemenata na Glavici valja i vremenski povezati s tim procesom. Upravo te i takve elemente mi postavljamo u prvi plan naših istraživanja antičke Varvarije.

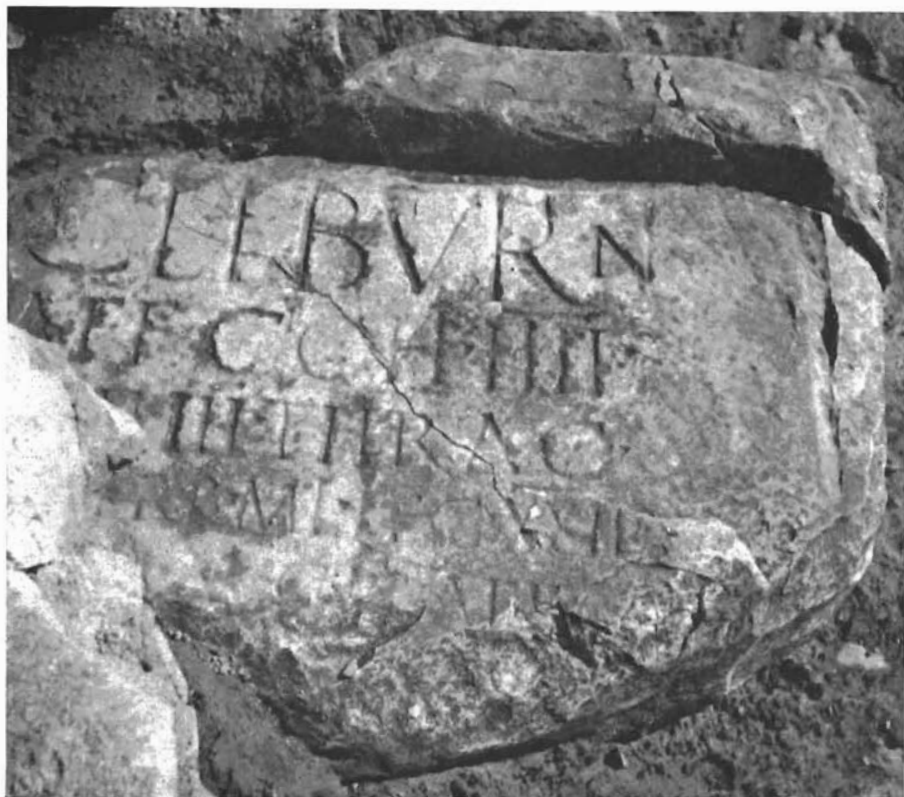
Međutim, pogrešno bi bilo misliti da su dodiri liburnskih centara, pa tako i Varvarije, s klasičkim svijetom počeli tek u vrijeme kad su oni došli konačno u sklop Imperija. Arheološki nalazi pokazuju i ovdje, kao uostalom i na drugim lokalitetima gdje su vršena istraživanja, u Ninu (*Aenona*), Zadru (*Iader*) i drugdje, da se grčki import javlja dosta ra-

no, još prije pojave grčkih naseobina na srednjem Jadranu. To se očituje u grčkim utjecajima u predmetima liburnske materijalne kulture, a posebno pojavom grčkih proizvoda, osobito keramike, bilo one iz grčke metropole, bilo keramike tzv. apulskog tipa, bojene i s figurativnim motivima, bilo mesapske (geometrijske) keramike. U nalazištima gdje se sačuvala nepomućena stratigrafija ona se javlja s domaćom ilirskom keramikom, kao i u Ninu i u Zadru. Još više ulomaka te keramike susreće se u površinskim nalazima, zajedno s kasnijom rimskom keramikom, među kojom je zastupljena i kvalitetna *terra sigillata*. U doba samostalnosti, koja je sve do dolaska pod rimsku vlast bila ispunjena i piraterijom po Jadranu, Liburni su održavali veze ne samo s južnom Italijom (*Magna Graecia*) nego i sa suprotnom italjskom obalom. Potvrda tih veza je zanimljiv i vrijedan nalaz rimskog republikanskog novca. To je primjerak jedne brončane *semis* (pola asa) u poluuncijalnom sistemu, neznatno oštećen, težine oko 40 grama (Tab. I, sl. 2). Na aversu je lik Jupitrov, a na reversu, kao i na svim vrijednostima ovoga sistema, lik jedne trijere. Ovaj primjerak iz Bribira nastao je negdje oko 217. godine prije n. e., dakle u vrijeme drugog punskog rata. Vjerojatno je došao iz susjednog Picenuma, koji je još 299. godine postao saveznik Rima i počeo kovati novac rimskog tipa. Do tog vremena još su mogli postojati direktni dodiri Liburnije i Picenuma, o kojima govori antička tradicija, pa je tim putem i ovaj novac mogao stići do našeg Bribira.

Svakako najzanimljiviji, jedan od najvažnijih, a bez dvojbe najimpresivniji element urbanizma stare Varvarije predstavljaju ostaci njezinih bedema. To je zaista bio *oppidum* u pravom smislu riječi. Ti su bedemi već odavno zapaženi, o njima je ponešto i napisano, a jedan njihov dio, prikazan ovdje na slici (Tab. II, sl. 1), otkrio je pokojni L. Marun prije prvog svjetskog rata. Njihovu pravu sliku i vrijednost upoznajemo tek sada, pri sistematskim istraživanjima, koja ujedno povezuje s parcijalnom rekonstrukcijom i konzervacijom. Ispod dosta debela pokrivača što se formirao erozijom zemlje i ostalog materijala s Glavice sačuvana je masa zidina u nekoliko slojeva kamenih blokova, uz mnoge koji su prevaljeni s vanjske strane bedema: oni s vrha odvalili su se dalje, a oni iz donjih slojeva bliže zidu, što je važno uočiti kad se vrši rekonstrukcija bedema (Tab. III, sl. 1).

Stara Varvarija bila je opasana bedemom s istočne, sjeverne i zapadne strane, tj. utvrđenja su štitila naselje ondje gdje nije bila dovoljna prirodna litica, koja ga brani s južne strane. Visina te litice doseže na mjestima visinu od oko 6 m. Na tom potezu bio je dovoljan sam prsobran, oblikovan kao oniži zid debljine oko 0,50 m. S te je strane grad bio zaista neosvojiv. Uza svu težinu i monumentalnost ove strukture, koju je starija literatura nazivala »kiklopskim zidinama«, opaža se velika smionost graditelja bedema, koji su tu masivnu konstrukciju položili izravno na zemlju (ne na živac), s temeljem (Tab. III, sl. 2) koji se sastoji od jednog ili dva reda manjih nepravilnih kamenih blokova, veza-

Sl. 1. Natpis naden u Dolu, posvećen osobi s kognomenom Liburnus, upisanoj u tribus Claudia

Sl. 2. Rimski republikanski novac (aureus)

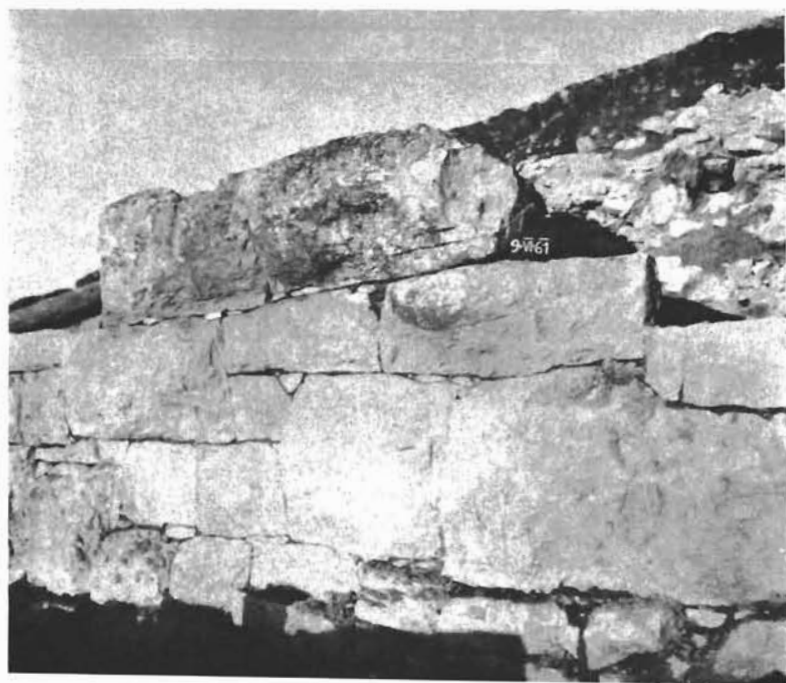

Sl. 1. Dio bedema na sjevernoj strani što ih je otkrio L. Marun

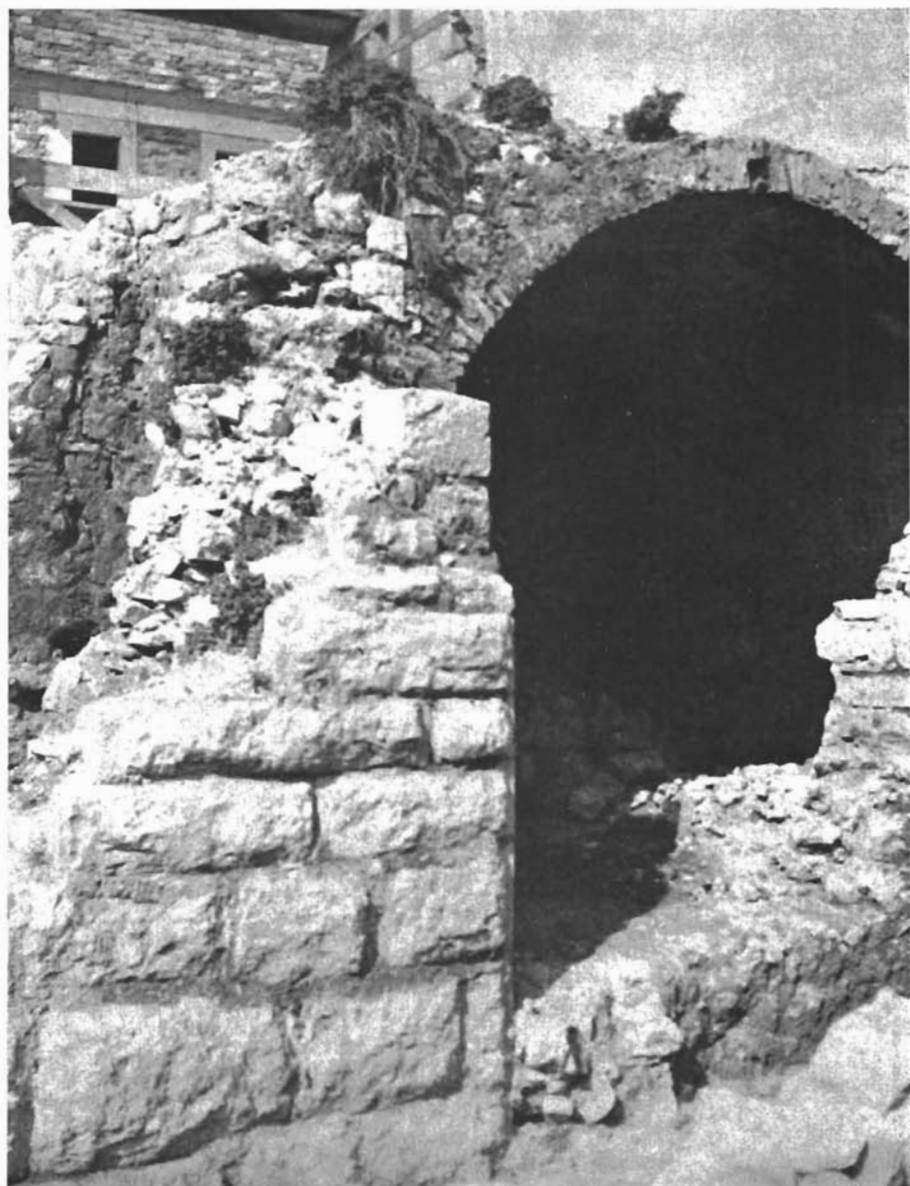
Sl. 1. Dio bedema na zapadnoj strani u fazi otkrivanja, s bunjama koje su se odvalile od zida

Sl. 2. Dio bedema na zapadnoj strani s temeljnom stopom

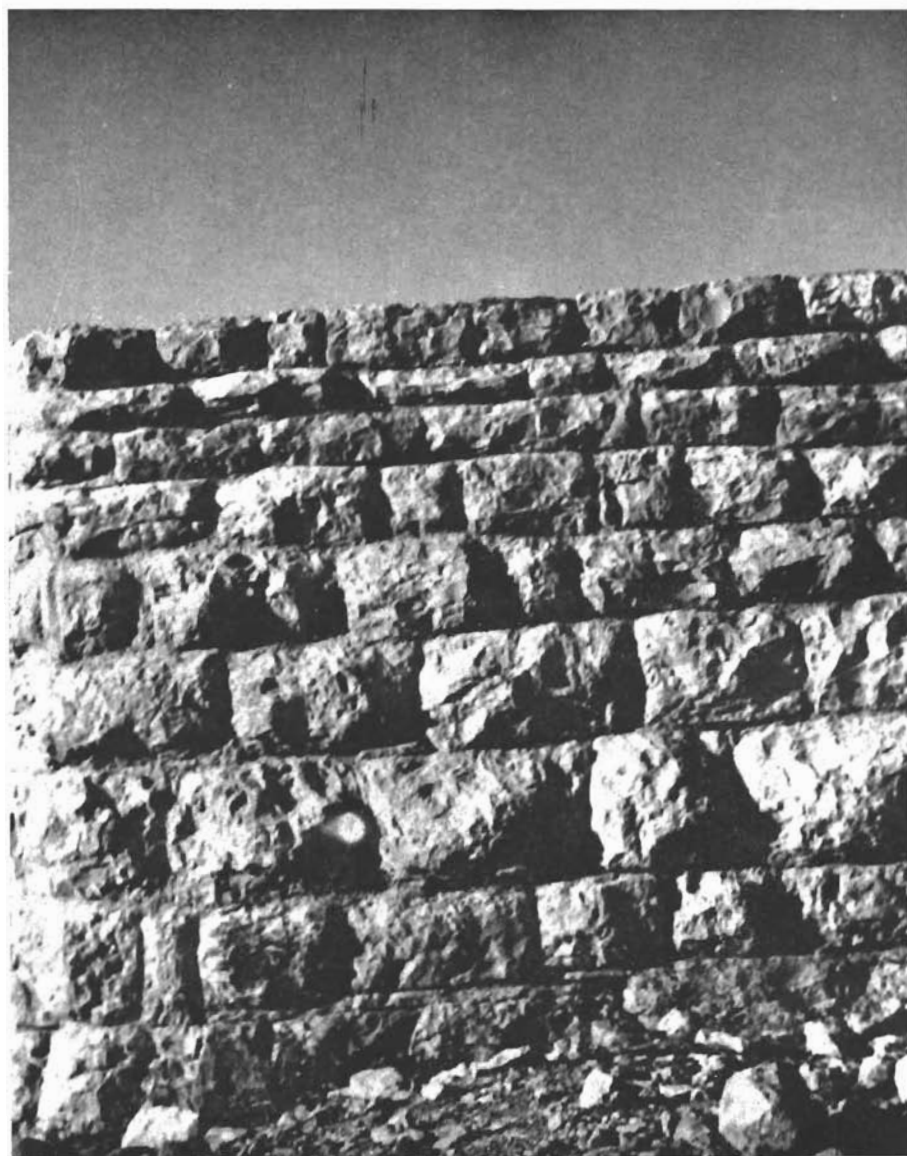

Sl. 1. Struktura bunja u bedemu na zapadnoj strani u fazi otkrivanja

Sl. 2. Struktura bunja u zapadnom bedemu u fazi konzervacije

Sl. 1. Opus quadratum u bedemu starog Zadra (Jader)

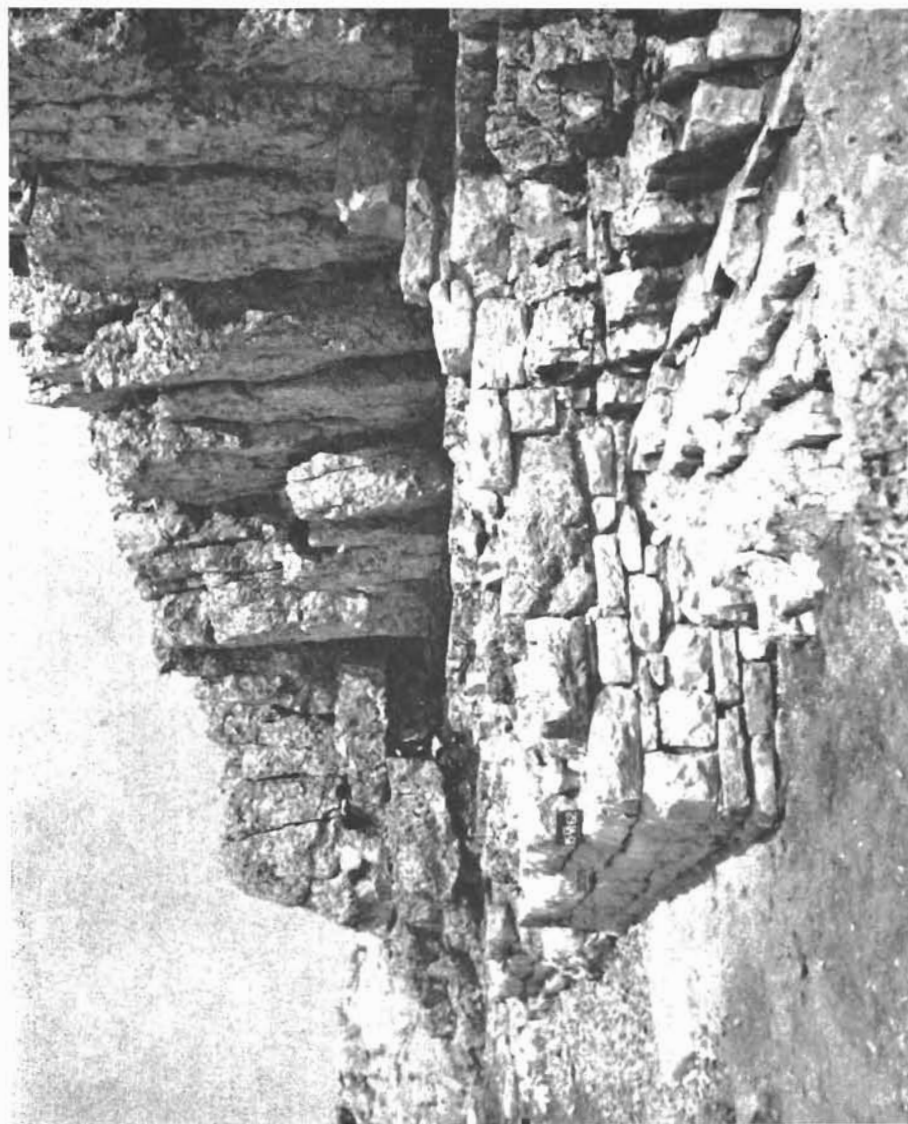

Sl. 1. Struktura zida u istočnom bedemu (gornji redovi su rekonstruirani originalnim bunjama)

Sl. 1. Struktura bunja u istočnom bedemu, u toku otkrivanja; pri dnu se vide ostaci pojačanja iz kasne antike

Sl. 2. Zakošeni zid u zidnoj postavi bedema na zapadnoj strani

Sl. 1. Desni bočni zid uz propugnakul zapadnih gradskih vrata, koji je sezao do visine prirodne litice i formirao bočnu kulu na ulazu u grad

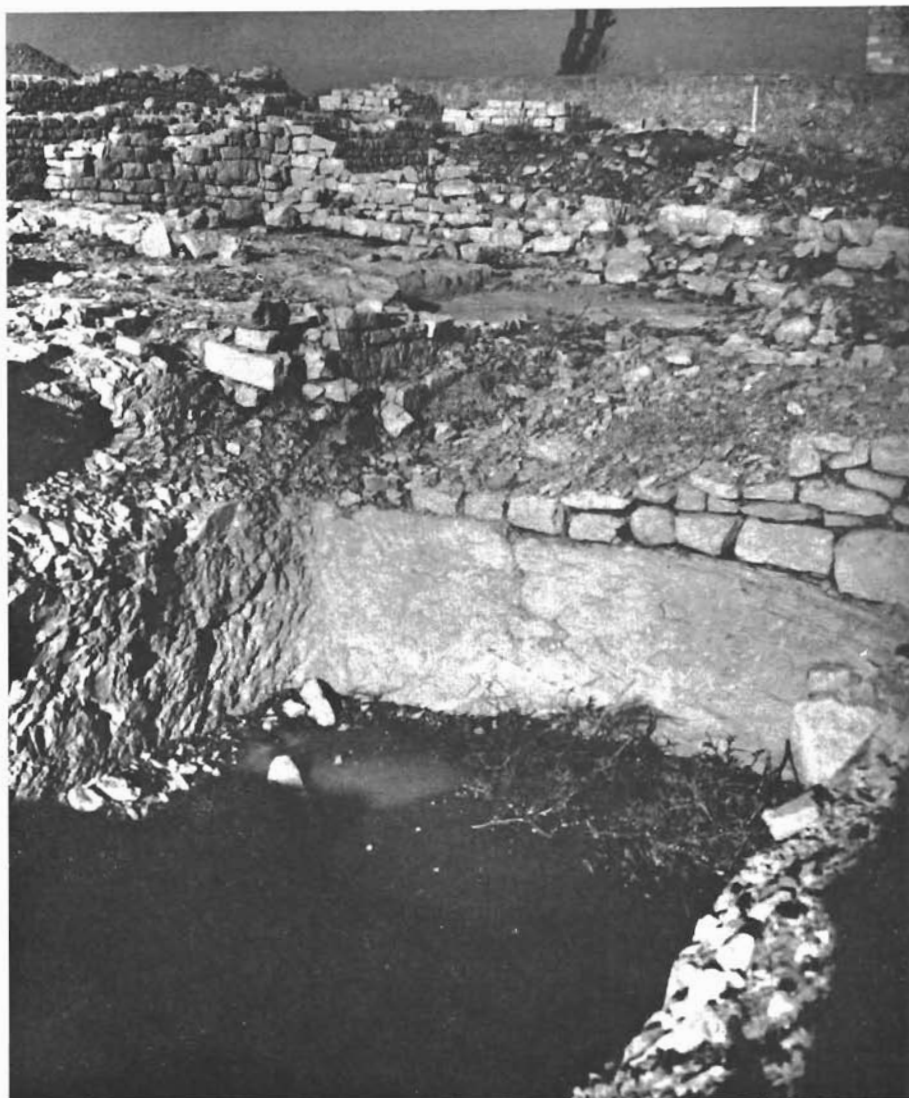

Sl. 1. Lijevi bočni zid uz propugnakul zapadnih gradskih vrata

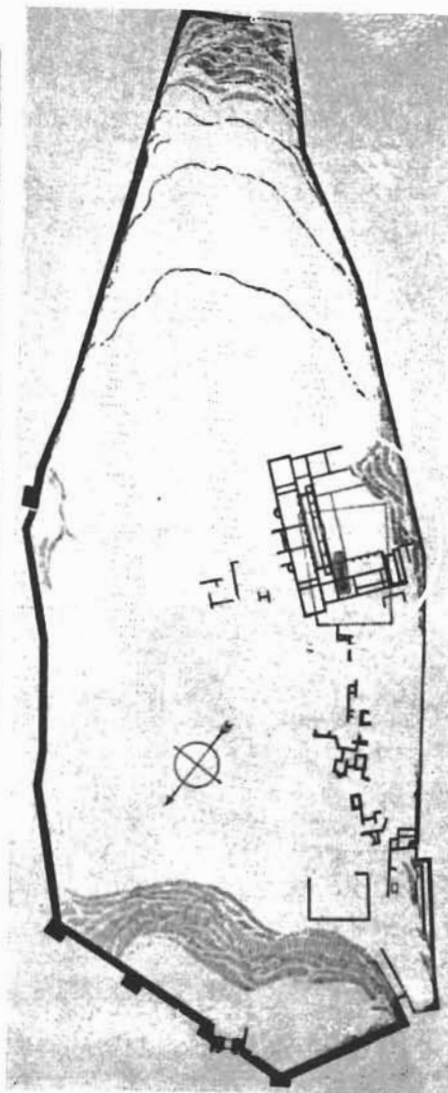
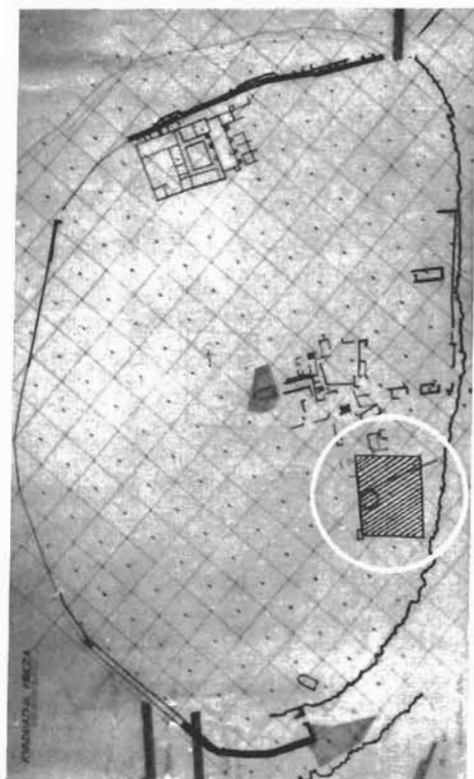
Sl. 2. Mala vrata (propust) u sjevernom bedemu, pogled s unutrašnje strane

Sl. 1. Ostaci malog hipokausta s prefurnijem

Sl. 1. Cisterna izdubena u živcu kamenu s dijelom nadograđenog kruništa

Sl. 1. Položaj gradske dominantne (hrama) na južnoj periferiji Glavice (šrafirana površina)

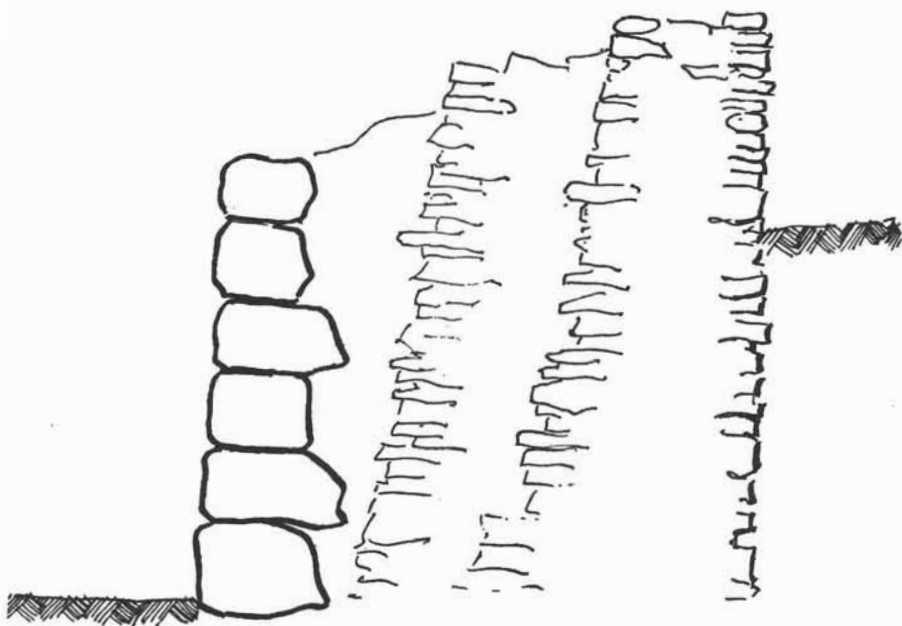
Sl. 2. Položaj gradske dominantne (foruma) u staroj Aseriji

nih malterom veoma loše kvalitete. Ova nesolidnost podloge je bez sumnje također bila jedan od razloga što su se bedemi naginjali i što su se blokovi survivali niz strme padine Glavice.

Megalitska tehnika vanjske oplata bedema ne pruža ujednačenu sliku. Blokovi – ogromne rustične bunje, koje u pojedinim slučajevima dosežu dužinu od preko 2 m i visinu gotovo 1 m – variraju i u formama i u dimenzijama. Sada, kad je istraženo nekoliko dužnih poteza bedema u ukupnoj dužini od preko 200 m, može se opaziti da postoje znatne razlike između bunja u zapadnom bedemu (Tab. VII, sl. 1) i onih u istočnom. U zapadnom traktu one su, u cjelini uzevši, znatno veće i nepravilnije, tendencija uslojavanja redova bunja nije tu dosljedno provedena, a ima i pojava poligonalnih blokova (Tab. IV, sl. 1, 2) (pentagonalnih kontura), pa ih prema tome ne bismo mogli klasificirati u kategoriju tzv. *opus quadratum*, već su bliži poligonalnim megalitskim strukturama koje po sistematizaciji G. Luglija nazivamo *opus siliceum*. Naprotiv, istočni bedem pokazuje jasne tendencije k horizontalnom uslojavanju, blokovi bunja su pravilniji, izduženiji i relativno nešto manji, pa se u tome dosta približava poznatoj tehnici zidina stare Aserije ili pak bedemima Jadera (Zadra) (Tab. V, sl. 1) s kopnene strane. Tom činjenicom smo se rukovodili i pri rekonstrukciji ovog segmenta bedema. Njemu su pripadali i mnogobrojni primjerci takvih bunja duboko usađenih u temelje apside crkve u Dolu. Obrada vanjskog lica bunja također varira. U cjelini ona je veoma rustična i djeluje snažno. Anatiroze na bridovima gotovo i nema (za razliku od bunja aserijskih zidina), već samo na uglovima gdje se zid lomio u pravom kutu. Gruba obrada postignuta ovećim skalpelom daje vanjskom plaštu pod kosim osvjetljenjem efekt naglašenog svjetla i sjene (Tab. VI, sl. 1). Tome pridonosi i znatna ispupčenost bunja (trbušaste), pa se u tome približuju tipu bunja »a baule« po Luglijevoj klasifikaciji.

Debljina bedema također nije svuda jednaka. Ponegdje ona iznosi gotovo dva metra, što je omogućavalo sigurno komuniciranje po njegovu kruništu. Da je bedem imao krunište, svjedoče ostaci manjih i tanjih bunja, koje imaju obrađeno lice s dvije ili čak sa tri strane (tj. bunje dugačke koliko je iznosila širina jednog zuba kruništa). Blokovi su vezani veoma lošim malterom, siromašnim vapnom, pomiješanim s krupnijim pijeskom riječnog postanja, a na mjestima ga gotovo i nema. Na nekim mjestima u zapadnom bedemu uočeni su i slojevi gline kao vezivne materije između blokova, što je neobično važno za utvrđivanje kronologije. Od posebne je važnosti proučavanje zidne podstave (futura) bedema. Ni ona nema svuda istu strukturu. U zapadnom traktu, koji je istražen i konzerviran u dužini od oko 80 m, ona je rađena na način koji nema primjera u klasičnoj grčkoj ili rimskoj arhitekturi. Kako se vidi iz priložene skice (sl. 3), izrađene na temelju tehničkog snimka, graditelji zidina nisu najprije gradili redove lica zida, vanjskog i unutrašnjeg, pa onda ispunjavali međuprostor smjesom školje i maltera, karakterističnim *opus cementicium*, ili slagali redove kamenja i maltera, kako se to često susreće u rimskom zidu veće debljine, već su posebno

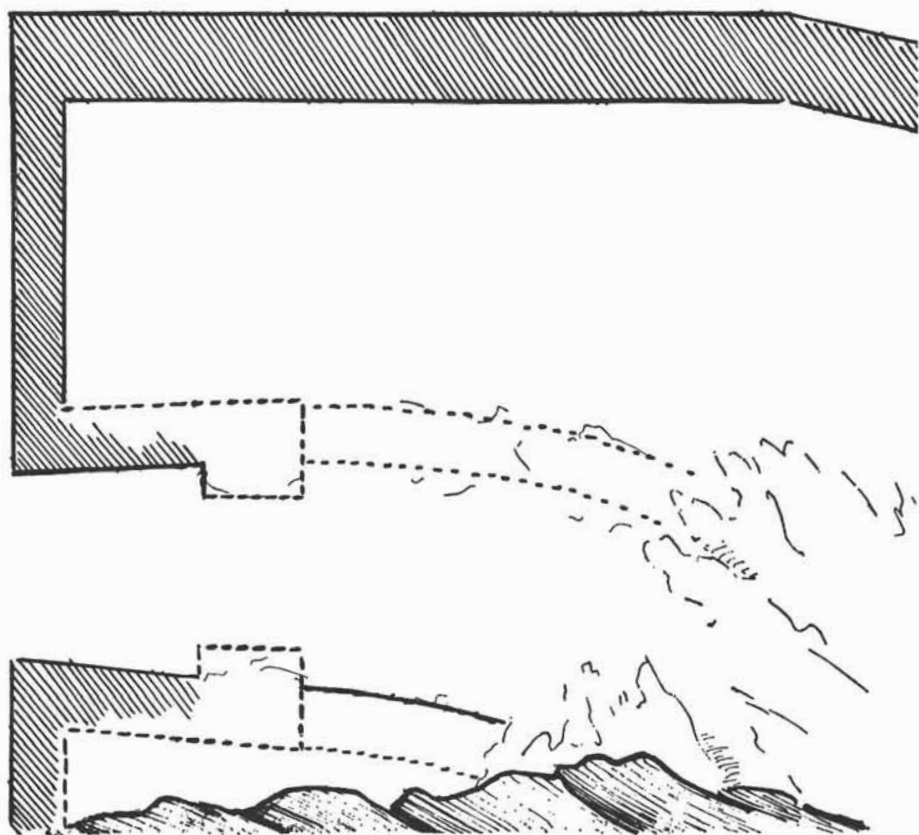
uzastopno gradili tri zida, koji se u uzdužnom pravcu naslanjaju jedan na drugoga i koji koso rastu od temeljne nivelete prema gore, nagnuti prema licu bedema s unutrašnje strane (Tab. VII, sl. 2). Ti redovi zidova, sastavljenih od omanjeg neobrađenog kamenja, jasno se uočavaju na samoj gornjoj površini bedema, a kopanjem u dubinu, osobito u poprečnom presjeku, ta se pojava može još bolje uočiti. Na slici se vidi lice trećeg niza, koji s vanjskom linijom bunja zatvara rov što je bio ispunjen kamenjem i malterom. Odakle takav način građenja? Koliko

Sl. 3. Presjek bedema na zapadnoj strani: red bunja s vanjskog lica i dvostruki zaključeni zidovi u zidnoj postavi

je poznato, on nije ni grčki ni rimski. Sklon sam tumačenju da se i ovdje radi o primjeni starijih ilirskih tradicija i iskustava u utvrđivanju gradina. Naselja na glavicama i padinama opasavale su se s nekoliko redova kamenih zidova, u terasama, kako je diktirala konfiguracija terena. To su bili poznati *muri duplices* ili *triplices*, koji imaju samo jedno lice, ono vanjsko, jer se slijedeći zid naslanja na prethodni.

U istoj mjeri neklasična su, tipično gradinska, rješenja prostora na ulazima u *oppidum* kroz bedeme. Zapadna su vrata (sl. 4) do kraja istražena i njihova slika je potpuno jasna. Desno lice ulaznih vrata (Tab. VIII, sl. 1) zatvara zid, raden od manjih bunja, koji se u blagom nagibu (škarpi) naslanja na prirodnu liticu i seže do visine litice, odnosno do nivelete gradine, pa na taj način oblikuje povišeni plato desno

Sl. 4. Tlocrtna skica zapadnog ulaza

od ulaza i služi kao bočna kula predvraču – propugnakulu zapadnih gradskih vrata. Sa suprotne lijeve strane, uporedo sa zidom na škarpri, dizao se drugi (Tab. IX, sl. 1) bočni zid propugnakula, koji se u pravom kutu odvaja od linije zapadnog bedema i zatvara s te strane ulazni prostor. Prava vrata nalazila su se oko 2 m prema unutrašnjosti, gdje se ulazni prostor sužavao dvama kontrafortima, položenima na velike gromade kamena. Ti kontraforti služili su kao dovratnici gradskim vratima i završavali sa lukom. Ispred njih s vanjske strane ulaza bile su prislonjene sa svake strane po jedna polukolona na polubazi, veoma primitivne izrade, pa se na taj način može prilično pouzdano izvršiti idealna rekonstrukcija tih zapadnih gradskih vrata. Komunikacija kroz vrata vodi u drugi, »unutrašnji propugnakul«, u blagom usponu i u zavoju udesno, gdje nas dočekuju ostaci kolotragova (spurilâ) udubjenih u živac kamen. Malo drugačije, svakako u zavisnosti s konfiguracijom terena, izgledala su istočna gradska vrata. Njihovu potpuniju rekonstrukciju

još uvijek nije moguće potpunije sagledati. U svakom slučaju i tu je bio primijenjen princip bočnog pristupa bedemima i bočnog ulaza u grad. I jedno i drugo rješenje (tj. zapadnih i istočnih gradskih vrata) u suprotnosti je s ustaljenom praksom rimskog graditeljstva i urbanizma, jer ne pretpostavlja ortogonalni sistem ni frontalni ulaz i prospekt gradskih vrata. Sličnu pojavu treba pretpostaviti i u antičkoj Aseriji. Tu je na mjesto gradskih vrata početkom II st. n.e. uklopljen u bedeme slavoluk u čast caru Trajanu. On je također položen koso, gotovo bočno a ne frontalno, jer je raniji ulaz u grad bio riješen lateralno kao i u Varvariji.

Još jedna pojava veže nas uz gradinske tradicije, a to su mala vrata (propust) na sjevernoj strani (Tab. IX, sl. 2; vidi plan Tab. XII, sl. 1), široka jedva oko 1 m. Po svom položaju i konstrukciji upadljivo podsjećaju na istu pojavu u zidinama stare Aserije, također sa sjeverne strane. Na priloženoj slici vidi se također struktura unutrašnjeg lica bedema, koje je bilo građeno od sitnijeg pritesanog kamenja. Uz put valja spomenuti da je niveleta temelja unutrašnjeg lica bedema na znatno većoj visini negoli ona na kojoj počinjavaju temelji bunja vanjskog lica. Ta razlika ponegdje doseže i do 2 m. Razlog tome je konfiguracija Glavice. Bedemi su bili građeni duž padina oko Glavice, a njihovi graditelji, kako je navedeno, nisu s temeljima išli do živca, kako bi trebalo očekivati kod tako masivne konstrukcije. Prema tome, dok su bedemi s vanjske strane bili visoki i preko 3 m, s unutrašnje strane oni su bili nešto malo viši od nivelete terena gradine, vjerojatno su dosizali do visine prsobrana, koji se djelomično očuvao na traktu gdje je gradinu branila prirodna litica.

Problem tehničke sistematizacije i vremenskog opredjeljenja ovih bedema predstavlja, bez sumnje, jedan od najzanimljivijih i najvažnijih problema vezanih uz bibriska istraživanja. Dosadašnja iskopavanja pridonijela su, vjerujemo, u znatnoj mjeri približavanju cilju, ali ipak sama za sebe ne mogu problem riješiti konačno i potpuno. Pitanje, naime, megalitskih fortifikacija na našem širem obalnom području jedva da je ozbiljno načeto, a kamoli riješeno. Ako se oslonimo na sistem utvrđivanja primijenjen na Glavici, gdje se mogu uočiti snažne gradinske tradicije u postupku zidanja, osobito u izradi zidne postave, zatim u prostornom oblikovanju gradskih prilaza (koji mogu biti, bar indirektno, pod utjecajem keltskog opiduma), nadalje u mjestimičnoj upotrebi gline kao veziva itd., onda možemo pouzdano odricati »klasičnost« ovim konstrukcijama i pledirati za njihovo građenje u predrimsko doba. Ako se pak utječemo tipologiji, bez koje ni antička arheologija ne može rješavati probleme, onda treba istaknuti strukturu samih bunja, koja na dužim potezima još nema izrazitih svojstava klasičnog *opus quadratum*, već se više približava, kako je spomenuto, poligonalnoj megalitskoj strukturi, koja u razvojnoj liniji megalitskih utvrđenja na klasičkom tlu vremenski ide ispred *opus quadratum*. Pa i sam taj *opus* grčki je izum i najranije se susreće u grčkim zemljama. Međutim, i tipologija i kronologija ovakve jedne pojave može se uspješno izvršiti samo ako se smjesti

u određeni kulturni kontekst. A toga za naše područje nema. Fortifikacije takva karaktera protežu se na području naše zemlje od oblasti starog Lichnida u Makedoniji do Cresa u Liburniji, preko Butrinta i Fenikija u Albaniji, Meduna u Crnoj Gori, Ošanića u Hercegovini, Narone Stobreča (*Epetion*), Salone i Pharosa u srednjoj Dalmaciji, te Jadera (Zadar), Nedinuma (Nadin), Aserije i Varvarije u staroj Liburniji. Do sada su bile vremenski sigurnije opredijeljene zidine starih gradova u Epiru, one u Butrintu i u Fenikiju, u raspon od VI do IV st. prije n.e, dok se danas i one datiraju nešto niže. Nešto mlađeg postojanja su megalitske fortifikacije na gradini starih Daorsa u Ošanićima i u Medunu i pripisuju se, vjerojatno sasvim opravdano, helenističkim utjecajima. Odatle do Varvarije i suviše je daleko, a i tehnika зида pokazuje znatna odstupanja. Ukratko, za sada je teško sa sigurnošću utvrditi jednu neprekinutu vremensku i tipološku seriju. Ipak ako tipologija u ovom slučaju nešto vrijedi, onda valja upozoriti na frapantnu sličnost, gotovo identičnost strukture bedema u Varvariji i onih u Medunu. To teško da je slučajno. A budući da Medun nema, za razliku od Varvarije, svoje rimske faze, to njegove zidine treba datirati svakako u predrimsko doba. Prema tome, trebat će već sada korigirati mišljenja po kojima se utvrđenja ovakva karaktera u Dalmaciji datiraju nekad u IV st. prije n.e, a nekad čak u sredinu I st. n.e. Pored navedenih tehničkih momenta treba voditi računa i o historijskom kontekstu antičke Liburnije i Varvarije. Činjenica je da se u gradnji osjeća jaka i neposredna predrimska tradicija, činjenica je da su veze Liburnije, a posebno Varvarije s klasičkim svijetom, grčkim i rimskim, dokumentirane u arheološkom materijalu koji potječe iz vremena prije negoli je Liburnija s Varvarijom došla konačno u rimsku vlast, činjenica je napokon da je Varvarija, kao i neki drugi liburnski centri, stekla *ius Italicum* a s njime i municipalnu konstituciju najkasnije sredinom I st. prije n.e. Naselje koje postaje središtem municipalnog organizma (a koje je i prije toga bilo središte autohtone teritorijalne zajednice) ipso facto stječe i attribute grada, a jedan od primarnih i osnovnih jesu upravo fortifikacije. Ako, dakle, Varvarija i nije bila utvrđena ovom tehnikom do tog vremena (što je inače teško pretpostaviti s obzirom na ulogu koju je imala), ona je morala dobiti fortifikacije u vrijeme stjecanja municipaliteta, odnosno, možda je upravo postojanje utvrđenoga grada i bilo preduvjet da stekne takav status. Nije neopravdano sve do tog vremena očekivati posredne utjecaje helenističkog graditeljstva, kojem, ako je naše datiranje ispravno, treba pripisati pojavu ovakve strukture u Varvariji. U svakom slučaju sredina I st. prije n.e, ukoliko nije *terminus ad quem*, svakako se mora prihvatiti kao *terminus ante quem*, a to je dovoljno da se obori tvrdnja kako su zidine Varvarije nastale u vrijeme rimske vladavine, za Augusta ili za Klaudija. Vjerujemo da će dalja istraživanja unijeti više svjetla u to pitanje i da će, s druge strane, sistematska istraživanja takvih bedema na drugim mjestima ispuniti lakune koje iskopavanje samo jednog lokaliteta ne može premostiti.

Pratiti dalju sudbinu varvarijskih bedema znači ujedno pratiti i sudbinu samoga grada. Za sada je bilo moguće utvrditi dvije faze koje pokazuju kasnija pregrađivanja i dograđivanja. Prvu intervenciju nije moguće tačnije vremenski utvrditi ni historijski motivirati. Samo kao pretpostavku mogli bismo uzeti opasnost od provala Markomana i Kvada za Marka Aurelija, pa bismo to mogli sinhronizirati s analognom pojavom u Saloni. Ta faza očituje se u pregradnji gornjih slojeva bedema, vjerojatno i u preadaptaciji zapadnih ulaznih vrata, možda i u izradi kruništa, koje već ima sasvim klasičnu strukturu. U tim slojevima nađeno je, u zidnoj podstavi, dosta uzidanih veoma malih »klasičnih« bunja, s anatirozom (koje, vidjeli smo, nema na megalitskim bunjama bedema), a također i pokoja spolija – fragment arhitekture. Ali ova intervencija mogla je biti motivirana i samom dotrajalošću pojedinih dijelova bedema, tri stoljeća nakon što su bili sagrađeni, jer su u II st. na mnogim mjestima morali biti *vetustate consumpti*. Mnogo je očitija kasnija faza, koja pada u kasnu antiku. Tu se radi o jednoj temeljitoj rekonstrukciji, ali rađenoj u zaista bijednim prilikama. Na nekim mjestima uočeni su sigurni tragovi požara, koji je s objekata na Glavici bio zahvatio i bedeme. Na istočnom traktu otkriveni su mnogo manji segmenti u kojima i nema bunja, već su lakune nakon oštećenja bile ispunjene manjim komadima grubo obrađenog kamenja. S druge strane, upravo na tom potezu dograđen je čitav sistem зида koji teče uporedo sa starijim bedemom, s njegove vanjske strane, a to зиde, koje je sada preuzelo ulogu vanjskog bedema, građeno je dijelom od bunja koje su ranije pripadale bedemu a dijelom od ulomaka monumentalne gradske arhitekture (kolone, arhitravi, baze itd.), tako da valja pretpostaviti da je grad bio veoma oštećen i da su javne građevine, nastale već u I st., bile više-manje u ruševinama. I ovu pojavu mogli bismo uklopiti u određeni vremenski okvir, pa je povezati s onom u Saloni, u Jaderu, u Puli i drugdje. Vjerojatno je to posljedica provale Istočnih Gota. Prokopije izravno govori da su Goti u ovom kraju oko Skardone ratovali i s vojskom krenuli u *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja u Bukovici, oko 20 km sjeverno od Bribira), a na cesti Skardona – Burnum Varvarija je predstavljala važnu tačku. Jedva je moguće pretpostaviti da je tom prilikom Varvarija izmakla zloj sudbini iako je Prokopije ne spominje. S tim na brzinu obnovljenim bedemima dočekala je Varvarija stoljeće kasnije provala Avara i Slavena, ali joj sigurno nije odoljela.

Vratimo se, međutim, razmatranju osnovne misli koju smo na početku formulirali, tj. da pratimo preobražaj ove istaknute gradine u grad antičkorimskog tipa. Kako je poznato, voda je jedan od glavnih problema za stanovništvo na povišenim naseljima. Tu akveduktu zbog prirodnih prepreka nema mjesta. U prahistoriji postojale su vjerojatno i na gradinama lokve ili primitivne cisterne, koje su u antičko doba doživljavale adaptacije i usavršavanja, upotrebom maltera i kvalitetnije tehnike zidanja. Kako ukazuju dosadašnja iskopavanja, stanovnici antičke Varvarije rješavali su problem opskrbe vodom cisternama (piscinama), od kojih su tri istražene i dvije konačno konzervirane. Jedna se nalazila u dvorištu rimske kuće koje ostaci djelomično leže ispod crkve u Dolu, a djelomično

ispod samostanske zgrade. Ta zgrada je, za sada, i najcjelovitiji objekt iz antike na Glavici, s mnogim popratnim nalazima, koji se inače susreću i drugdje po Bribiru: podovi od opeke (*opus spicatum*), ulomci keramike, ulomci zidnih fresaka (veoma realistički lik leoparda) i drugi sitni nalazi. Pojava piscine u dvorištu već nas uvodi u stambenu arhitekturu kasne antike, kad je središnji kortil preuzeo ulogu ranijeg atrija, odnosno peristila, koji ova zgrada nije imala. Druga cisterna, građena na isti način (tj. kvadratne osnove, bogato obložena tzv. hidrauličnim malterom), samo nešto manjeg kapaciteta, ukopana je u građevinski kompleks blizu tjemena Glavice, nedaleko od malog rustičnog hipokausta (Tab. X, sl. 1), pa su vjerojatno pripadali istom objektu. To su sve rješenja izvedena po normama rimskog graditeljstva, kakva treba očekivati i u drugim objektima, jer je opravdano da je što se tiče vode svako domaćinstvo bilo autarkično. Svratio bih pažnju na jedan rezervoar nedaleko od naprijed spomenutog kompleksa. To je jama većih dimenzija, pravokutne osnove, izdubena u živcu kamenu (Tab. XI, sl. 1), dosta pravilnih linija, duboka oko 1,5 m. Bez obzira na to što je ta cisterna u rimsko doba bila adaptirana i dobila krunište koje je povećalo njezinu dubinu, smatram da se radi o o većem kolektoru vode iz predrimskog vremena, kakvih je na gradini moralo biti više, to prije što je ona nerijetko služila i kao zbjeg okolnih Varvarina. To nije ni rimska cisterna ni piscina, jer nema nikakvih takvih elemenata. Istu sliku primitivnosti i »autohtonosti« pokazuje i kanal urezan u živac kamen, koji vjerojatno prati jednu gradsku komunikaciju, a njoj je kao podloga služila izravnata (i s vremenom izlizana) površina žive stijene. Radi li se o gradskoj kanalizaciji, o vodovodu ili o usmjeravanju kišnice koja se skupljala na tom platou i izlivala u spomenuti kolektor – lokvu? Vjerojatno je treća mogućnost najbliža istini. Na taj način sakupljali su vodu stanovnici gradina od primitivijeka, dok još nije bilo impluvija i kompluvija. Spomenuti hipokaust je svakako rekvizit komfora rimske civilizacije i, sudeći po indicijama koje se javljaju na drugim mjestima na Glavici, nije bio jedini. Ali njegova primitivna struktura, oskudne dimenzije, način izrade (npr. suspenzura od sedre i sl.) pokazuju da se više radi o adaptaciji negoli o potpunijoj asimilaciji tog elementa rimskog urbanizma.

Kako ovo nije stručni izvještaj o arheološkim istraživanjima, već pokušaj da se s jednog određenog stajališta ilustrira tema kojom se rukovodimo u istraživanju antičke Varvarije, to nije potrebno da se zadržavamo na iznošenju i opisivanju pojedinačnih i popratnih nalaza. Ipak valja upozoriti da su uz ostatke arhitekture, u slojevima i u otkopu, kao i na samoj površini, nađeni vrijedni primjerci antičke materijalne kulture i umjetnosti, posebno predmeti od keramike i od stakla, metalni predmeti (ukrasi, alat, pribor), predmeti od kosti i bjelokosti, zatim lucerne, ulomci zidnih fresaka, dijelovi mozaičnih podova itd., što bi moglo predstavljati vrijednu cjelinu u jednoj lokalnoj zbirci bribirskih arheoloških spomenika, iako se radi o produktima rimske civilizacije, koja je, kako se

zna u znatnoj mjeri ujednačena. Ono što bi moglo imati neki lokalni biljeg, to je prosjek rustičnosti, koji je ovdje daleko izrazitiji negoli u materijalu iz nekropola poznatijih antičkih nalazišta, kao što su Salona, Jader i neki drugi primorski centri.

Istraživanja su iznijela na vidjelo i nekoliko natpisa, koji će zajedno s ostalim nalazima također biti obrađeni u stručnom izvještaju. Ovdje se donosi samo jedan od njih jer ima posebnu važnost. To je oveći ulomak nadgrobnog spomenika, nađen u Dolu, u sekundarnoj upotrebi. Lijeva strana mu nedostaje, pa se ne može restituirati čitav tekst. Kako se vidi iz slike (Tab. I, sl. 1) i crteža, na njemu se spominje jedan prefekt III tračke kohorte, koji je u svom *cursus honorum* obavljao i dužnost vojnog tribuna XXII legije. Navedena kohorta (*III cohors Thracum*) prvi put se spominje u ovom kraju, a isto tako nije poznato da je ovdje bila smještena XXII legija. Prema tome valja zaključiti da je dedikant služio u vojnim jedinicama koje nisu bile ovdje stacionirane. Međutim, za nas je od posebna značenja njegovo ime i dijelovi njegove onomastičke formule. Kognomen mu je bio *Liburnus*, načinjen dakle po imenu plemena Liburna, što nije usamljen slučaj u onomastici, pogotovo onih osoba koje su služile izvan svoje uže domovine. Predime (*praenomen*), ime (*nomen gentile*) i filijacija, elementi koji su se sigurno nalazili u natpisu, nedostaju jer je spomenik oštećen. Ali sačuvana je oznaka pripadnosti tribusu, neposredno ispred kognomena, napisana skraćeno *CL*, što treba razriješiti *Claudia tribu*. To je neobično važna akvizicija. Sada se može pouzdano utvrditi da je to bila kladijevka tribus, jer se radi nesumnjivo o domaćem čovjeku, koji je nakon svoje karijere ovdje završio svoje dane. Time problem podjeljivanja *ius Italicum* liburnskim zajednicama i s time u vezi pitanje njihove pripadnosti kladijevskom tribusu dobiva ovom pouzdanom potvrdom još jedan važan argument. Ima natpisa i s ilirskim onomastičkim elementima, od kojih bih spomenuo samo onaj urezan na fragmentu nadgrobnog spomenika liburnskog tipa (tzv. »liburnski cipus«), rađenog veoma rustično, na kojem se pri dnu spominje jedna ilirska *gens* (rod) – *TITVVII (Tituvii)*.

Na kraju izlaganja dopustite mi da se osvrnem na još jedan problem, koji s tematikom što je obrađujemo ima najužu vezu. Radi se o primjeni antičkorimske urbanističke ideje na prostoru ilirskoliburnske gradine na bibrirskoj Glavici. Maločas sam upozorio na odstupanja od klasičkih normi i procedura što se tiče bedema i opskrbe vodom. Ali u Bribiru, kao i u nekim drugim centrima Liburnije, susreće se pojava koja možda u još većoj mjeri pokazuje da se tu radi više o formalnim adaptacijama klasičkih urbanističkih ideja, a ne o njihovoj striktnoj primjeni ili organskoj integraciji. To odaje položaj na kome se nalazila gradska dominantna. Tim pojmom označujemo uži gradski prostor, gdje je bio centar javnog života, kulturnog, društveno-političkog i ekonomskog (svetište, trg, *forum*) života. Na drugom mjestu sam pokazao da su te dominante u nekim našim antičkim gradovima smještene oprečno normama i praksi koju je pri-

mjenjivao rimski urbanizam, jer se ne nalaze u središtu ili oko njega, nego na samoj periferiji naselja. Uzrok tome je, svakako, poštovanje tradicija iz predrimskog, u ovom slučaju gradinskog, perioda. Te retencije lijepo ilustrira situacija u staroj Aseriji, gdje je forum smješten na samom rubu gradinskog platoa, zatvoren s tri strane, a otvoren prema jugu i bedemima. Upućeni smo da istu takvu situaciju pretpostavimo i u staroj Varvariji. Na žalost, pustošenja, razaranja i zub vremena malo su toga ostavili na onom mjestu gdje treba tražiti monumentalni centar antičkog naselja. On je morao biti ondje gdje je i danas tjeme Glavice i gdje je za ratova s Turcima bila sagrađena kula kružne osnove, koja je dobrim dijelom sačuvana do danas (Tab. XII, sl. 1; upor. analogiju iz Aserije sl. 2). Na tom prostoru i oko njega nailazi se na mnogobrojne ulomke monumentalne arhitekture: truppe kaneliranih kolona većeg promjera, arhitrave, korniče isl., od kojih su mnogi bili sekundarno upotrijebljeni ne samo u obnovi bedema u posljednjoj antičkoj fazi (VI st.) nego i u kasnijoj arhitekturi, posebno u crkvisi južno od groblja (uz koju se nalazi starohrvatska nekropola). Nema sumnje da se u takvu smještaju dominante ogledaju starije tradicije, koje se mogu utvrditi i u naseljima u užem primorskom pojasu: u Aseriji, Jaderu, Paren-tiji, Enoni i drugdje.

Drugarice i drugovi, poštovani kolege! Bio je dan kad je gorio varvarinski Ilion, i u tom noćturnu strave i užasa njegov plamen bio je ujedno kobni predznak okolnim Burnistima i Alverijatima, Neditima i Aserijatima, Skardonitanima i Riditima da je ovdje u Bukovici i u Ravnim kotarima antika zauvijek umrla nasilnom smrću. Stoljeća koja su slijedila vidjela su nove bujice kako se ovamo slijevaju preko Velebita i Dinare, sve do kraja vojevanja s Turcima. U slojevima škrte kraške zemlje na Glavici traže se dokumenti života od eneolita do odlaska Turaka. Stoga, kad smo zamahnuli prvim mašklinima u kršno tlo bri-birske Glavice, znali smo da nećemo otkriti ni Pompeje ni Salonu. Da su nas vodili ti motivi, bili bismo izabrali, bar što se tiče antičkih istraživanja, koji drugi lokalitet, koji nije doživio takvih i tolikih dramatičnih obrata u postantičkoj historiji. U taj posao nije se išlo da se traže blještavi produkti antičke civilizacije kojima nas zadivljuju arheološki ostaci gradova uz morsku obalu, mada, kako smo vidjeli, kad se radi o bedemima, stara Varvarija pruža dojam monumentalnosti kao nijedan drugi arheološki lokalitet u našoj zemlji te impresionira jednako svojom snagom i tehnikom kao i osebnim rješenjima. Međutim, kad se problem formulira onako kako smo to pokušali u ovom kratkom predavanju, on s aspekta interesa naše nauke dobiva posebno značenje. Tu se zaista radi o istraživanju naše antike, o proučavanju života naših ilirskih prastanovnika u doba antike, bez obzira na stupanj romanizacije kojoj su pet stoljeća bili podvrgnuti, o istraživanjima koja treba da pokažu na koji način i u kolikoj mjeri su ti autohtoni stanovnici ovoga kraja prihvatili i mogli prihvatiti, da li samo formalno ili suštin-

ski, tekovine vanjske civilizacije, u čemu se sastojao otpor domaće kulture stranoj snazi integracije i kako se on manifestirao u arheološkom materijalu; radi se o istraživanjima koja treba da uspostave vremenski most pa makar ponegdje i napukao, između prahistorijske gradine ilirskoliburnskih Varvarina i naselja kasnije pridošlih hrvatskih ratara i stočara, koji u novim uvjetima produžuju život Glavici za nekoliko stoljeća. Pouzdan odgovor na sva ta pitanja ova istraživanja vjerojatno neće dati. Ali da će toj problematici pružiti ozbiljan i značajan, kvalitetom nov prilog, to pokazuju rezultati postignuti već dosadašnjim istraživanjima.